

Эта же связь понятий отражена в титуле “великий князь”, известном также со времен Киевской Руси. Вне зависимости от того, был ли упомянутый титул официальным или выполнял роль своего рода литературного эпитета, передававшего эмоциональное отношение к тому или иному князю и успехам его политики, этот титул выражал идею “старейшинства” в княжеской среде, – не столько главенства и власти, сколько авторитета старшинства по возрасту, связанного с древними традициями почитания старости. Связь понятий *великий* и *старый/старший*, закреплённая в титуле “великий князь”, не страдала и в тех случаях, когда предполагаемое “старейшинство” князя было мнимым, не отражало его реального возрастного и генеалогического старшинства в княжеском роде, а было лишь следствием личного честолюбия и политических амбиций. Такое положение не изменилось и после падения политического значения Киева и киевских князей, претендовавших на роль *старейших = великих*; в этом качестве их заменили *великие князья владимирские*⁸⁰.

Еще более тесная связь понятий *великий* и *старый/старший* закреплена в политической традиции южных славян в древнейший период их истории. Об этом можно судить по своеобразному способу производства собственных имен древних славянских князей путем превращения в антропонимы частей княжеского титула. Такой способ зафиксирован в именах “князя сорбов” Дервана и “князя винидов” Валлука, известных по Хронике Фредегара: “*Dervanus dux gente Surbiorum*”; “*cum Wallucum ducem Winedorum*”⁸¹. По мнению Г. Кунстманна, имя “Дерван” производится от эпитета **dervъль* – ‘старый, старший’, а имя “Валлук” – от эпитета **velъкъ* – ‘великий, старший’; оба они, возможно, входили в состав княжеского титула, один из вариантов которого мог первоначально иметь вид: *Wallucus dux = velъкъ dux*⁸².

⁸⁰ Poppe A. 1) O tytule wielkoksiążęcym na Rusi. *Przegląd historyczny*. Warszawa 1984, t. 75, z. 3; 2) Words that Serve the Authority: On the Title of “Grand Prince” in Kievan Rus’. *Acta Poloniae Historica*. Warszawa 1989, 60.

⁸¹ СДПИС, т. 2, с. 368, 370.

⁸² См.: Kunstmann H. 1) Samo, Dervanus und der Slovenenfürst Wallucus. *Die Welt der Slaven*. München 1980, jg. 25, hft. 1; 2) Über die Herkunft Samos. *Ibid*, jg. 25, hft. 2.

МАТИ КОРОЛЯ ДАНИЛА (ЗАУВАЖЕННЯ НА ПОЛЯХ МОНОГРАФІЇ Д. ДОМБРОВСЬКОГО)

На початок XIII ст. припадає ключовий етап формування Галицько-Волинської держави. Однією з важливих політичних фігур цього часу була мати Данила, майбутнього короля. На жаль, багато моментів, пов’язаних з її життям та діяльністю залишаються загадковими. Особливо це стосується її походження. Дискусія з цього питання ще далеко від завершення, що цілком очевидно після виходу ґрунтовної монографії Даріуша Домбровського, присвяченої генеалогії Романовичів.

Польський дослідник Д. Домбровський чи не єдиний, хто підійшов до проблеми походження матері короля Данила найбільш ґрунтовно, детально розглянувши аргументи сторін, перед тим, як визначитися самому. Він виділяє з цього питання чотири концепції¹. Я би зводив їх до двох концепцій: волинського боярського і візантійського походження, оскільки інші дві концепції з певними застереженнями є різновидами цих двох.

Джерела не дозволяють однозначно встановити походження другої дружини Романа. Тому частина істориків не наважилася висловлювати якісь припущення. До цієї групи Д. Домбровський відніс С. Соловйова, М. Грушевського, С. Томашівського, О. Преснякова, В. Ізенбурга, І. Крип’якевича, Г. Штекля та Н. Пушкарьову². З чим можна погодитися, звернувши, однак, увагу,

¹ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław 2002, s.34-35

² Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Москва 1988, т.1-2, с.717; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ 1992, т.2, табл.5, с.593; Київ 1993, т.3, с.10, 568-569; Томашівський С. *Українська історія*. Т.1: Старинні і середні віки. Львів 1919, с.90; Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Москва 1939, т.2, с.32; Isenburg W. *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. Marburg 1956, т.2, taf.93; Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів 1999, с.114; Stöckl G. *Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. Handbuch der Geschichte Russlands*. Ed. M.Hellman. Stuttgart 1981, т.1, s.506; Пушкарёва Н.Л. *Женщины Древней Руси*. Москва 1989, с.38, 43, 199, 240.

що М. Грушевський, С. Томашівський та І. Крип'якевич підкреслювали, що вдова Романа доводилася “ятрівкою”, тобто братовою угорському королеві Андрію II, крім того, перший називав її ще й “католицькою принцесою”³. До цієї групи польський дослідник відніс також П. Грицака, який писав, що княгиня Романова була споріднена з угорською, польською та візантійською династіями і у жодному випадку не могла походити з волинського боярства⁴. Останню думку підкреслив і Я. Беняк⁵, також віднесений до цієї групи. Крім С. Соловйова, В. Ізенбурга та Г. Штекля, яких ця проблема глибоко не цікавила, інші дослідники просто вагалися, до якої іноземної династії віднести другу дружину Романа.

До другої групи Д. Домбровський включив О. Яблоновського, В. Татищева, І. Шараневича, Л. Дробу, В. Абрагама, Б. Влодарського та Ю. Форсманна⁶, які сходилися на тому, що друга дружина Романа мала бути католичкою, оскільки вона доводилася ятрівкою Андрієві II та Лешкові Білому⁷, Роман Мстиславич і Лешко Білий, як прямі внуки Болеслава Кривоустого, були двоюрідними братами, спілкувалися разом і довший час були союзниками. Дружина Романа доводилася краківському князеві братовою, і при краківському дворі це пам'ятали. Родинні відносини з угорським королем були віддаленіші. Роман та Андрій II, хоч правнуки Мстислава Володимировича, не контактували, а, навпаки, були противниками. Таких далеких родинних зв'язків було явно замало,

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т.3, с.72.

⁴ Грицак П. *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк 1958, с.55.

⁵ Bieniak J. *Roman. Słownik starożytności słowiańskich*. 1970, т.4, с.534-536.

⁶ *Tabulae Jablonovianae ex Arboribus Genealogicis Familiarum Slavicarum Regni Poloniae nec non extraneorum ab iis prognatorum tum cum iis cognatorum collectae*. Norimbergae 1748, tab.14; Татищев И.Н. *История российская*. Москва; Ленинград 1964, т.4, с.332; Szaraniewicz I. *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichische Geschichte*. Lemberg 1872, s.42; Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. 1881, т.13, с.377; Abraham W. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904, т.1, с.98; Włodarski B. *Polska i Ruś 1194-1340*. Warszawa 1996, с.24-25; Forsmann J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter*. Bern 1970, с.139.

⁷ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, с.35-36.

щоби угорський король прийняв Романову вдову і її сина Данила “яко милого сина свого”. Угорські королі на той час самі претендували на Галицьке князівство (титул короля Галицької землі “rex Galicie”, судячи з грамоти від 2.05.1189 р., був визнаний папою за королем Белою III⁸, далі Арпади при кожній нагоді намагалася об'єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це їм вдалося з Хорватією⁹, королем Галиції титулувався і Андрій II у 1205 р. з моменту вступу на престол), а права на це князівство Романа Мстиславича були менш вагомими, ніж права угорських королів: Ярослав Осмомисл був внуком короля Калмана, а його син Володимир – правнуком. Двоє синів останнього (бастардів, визнаних батьком) Василько і Володимир-Іван утримувалися угорською стороною як можливі претенденти ще у 1218 р.¹⁰ За умов вигаснення першої галицької династії Арпадовичі потрапляли в число легітимних спадкоємців. Тому в 1189 р. був отруєний Ростислав Іванович, син нещасного Івана Берладника, чий права на галицьку спадщину були найбільшими¹¹. Тому вдова Романа могла розраховувати на допомогу та співчуття Андрія II тільки, коли б він доводився їй близькою родиною і не зі сторони мужа. Та й з Лешком не все було однозначно – він був винен у загибелі Романа, який весь час його підтримував. Але аргументацію щодо можливого прямого польського чи угорського походження дружини Романа досить переконливо відкинув М. Котляр¹². Однак дружина Романа могла бути родичкою угорського короля не по прямій лінії і не по чоловікові, а по лінії родичів Андрія II з інших династій. В такому випадку, зрозуміло, вона аж ніяк не могла бути дочкою волинського боярина.

У третю групу, за класифікацією Д. Домбровського, входять прихильники руського походження другої дружини Романа

⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. G.Fejer. Buda 1829, T.2, т.2, р.247.

⁹ Шушарин В.П. *Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.)*. *История Венгрии*. Москва 1971, т.1, с.143.

¹⁰ Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII – e siècle*. *Orientalia Christiana*. Roma 1927, N 35, p.17.

¹¹ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. *Склад, суспільна і політична роль*. Львів 2000, с.153.

¹² Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ 2002, с.79-80; Його ж. *Дипломатія Южної Русі*. Санкт-Петербург 2003, с.99-100.

Мстиславича. З їх числа відрізняється версія М. Чубатого, який вважав її дочкою чи внучкою Святослава або Інгвара Мстиславичів¹³. Але обидва були рідними братами Романа Мстиславича, а для такого порушення церковних канонів необхідні були надзвичайно серйозні політичні підстави. Святослав помер до початку цих подій у 1172–1183 рр. не залишивши нащадків “по мечу”, Берестейське князівство і так було прилучене до володінь Романа¹⁴, а луцький князь Інгвар Ярославич залишався старшим із волинських князів, тому союз з ним не треба було закріплювати ніякими угодами, тим більше розриваючи союз з київським князем Рюриком Ростиславичем. Такий шлюб взагалі був би позбавлений сенсу.

В.Пашуто¹⁵ та Н.Полонська-Василенко¹⁶ висунули версію про походження другої дружини Романа Мстиславича з волинських бояр. Вони виходили з того, що вдова Романа та її сини отримали повну підтримку у середовищі волинського боярства. Як і ряд інших дослідників, ці автори погоджувалися, що княгиня називалася Анною. У 1289 р. на її могилі у Володимирі внук Мстислав Данилович спорудив каплицю, освятивши її іменами Іоакима та Анни, що є підставою для висновку, що його бабусю звали Анною. Найпослідовніше версію боярського походження Анни підтримує М. Котляр¹⁷. Позаяк ця версія позбавлена прямих джерельних

¹³ Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. Т.1. До р.1353. Рим-Нью-Йорк 1965, с.567.

¹⁴ Войтович Л. *Князівські династії...*, с.224; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії*. Вип.3. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001, с.14-15.

¹⁵ Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с.194.

¹⁶ Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна. *Визвольний шлях*, 1954, кн.3, с.57-64; Її ж. *Ukraine-Rus and Western Europe in 10th – 13th centuries*. London 1954, s.40; Її ж. *Історія України*. Т.1. Київ 1992, с.195.

¹⁷ Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. *Археологія*. 1991, № 2, с.48-58; Його ж. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII веках (связи реальные и вымышленные). *Южная Русь и Византия*. Киев 1991, с.95-97; Його ж. *Галицько-Волинська Русь*. Київ 1998, с.161-162; Його ж. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ 2002, с.77-88; Його ж. *Дипломатія Южної Русі*. Санкт-Петербург 2003, с.97-102.

вказівок, історик збудував її оборону на критиці прихильників візантійського походження княгині Анни, полемізуючи головним чином з Г. Гралею, на чому ми зупинимося трохи далі. Крім обережних аргументів своїх попередників, він висунув ще три: на Русі в кінці XII ст. не було жодної гілки Рюриковичів, союз з якою скріплений шлюбним зв'язком, міг би бути вигідний Романові (з певними застереженнями з цим можна було б погодитися); шлюб з представницею волинського боярства можна трактувати як забезпечення його підтримки напередодні боротьби за галицький престол, що забезпечувало йому зміцнення власних позицій в опанованому Галичі (з цією тезою можна сперечатися: на відміну від галицького, волинське боярство цілком залежало від свого князя, зобов'язане йому своїми бенефіціями, воно не мало глибоких коренів на Волині, мандруючи до Києва і назад слідом за дідом та батьком Романа. У володіння Романа входили Берестейське та Дорогичинське князівства, які перед тим мали інших володарів, отож між групами боярства, напевно, не було єдності, за таких умов перевага однієї групи не веде до консолідації, а, навпаки, посилює протистояння, як це демонструють новгородські приклади; крім того, на Волині ще були князівства, які належали іншим гілкам, і союз з однією групою володимирських бояр взагалі не мав ніякого сенсу, особливо на тлі розлучення з дочкою київського князя; такий союз міг тільки підірвати позиції князя у Галичі, але аж ніяк не зміцнити їх. Адже галицькі бояри, тримаючи дідівські феоди, слідом за угорськими баронами і так вважали князя просто першим серед рівних, його дітей від простої боярині, яка вийшла за князя після сумнівного розлучення, і при не менш сумнівних правах на престол їх батька, вони б взагалі не брали до уваги – досить згадати як трактували кияни Володимира Мстиславича та його матір, дочку новгородського боярина, – а галицькі бояри були потужнішими за київських, і Мстислав Володимирович був сильнішим князем за Романа і одружився він після смерті першої дружини. Про походження княгині нібито свідчить вперте мовчання галицького літописця (чи був хоч один з авторів галичанином, всі інформатори, названі поіменно – волинського походження, автори просто не сприймали менталітету галичан, виставляючи їх зрадниками, – все волинське вони підносили і навпаки, і чи багато княгинь удостоїлися

навіть стількох згадок у літописах). М. Котляр також висунув версію, що пестун Романовичів боярин Мирослав міг бути близьким родичем чи навіть братом Анни. Як слушно, на мій погляд, з цього приводу зауважив Д. Домбровський, цій версії суперечить повна мовчанка літописців, яку важко пояснити¹⁸. Ще раніше Г. Граля звернув увагу на те, що боярське походження дружини Романа пошкодило б її контактам із сусідніми володарями, до яких у першу чергу звернулася княгиня. Польський дослідник звернув також увагу на нечасті шлюби Рюриковичів з представниками боярства¹⁹. Для підтвердження цієї тези можна додати, що з 250 відомих шлюбів Рюриковичів, укладених протягом IX–XIII ст., тільки 7 припадають на боярських дочок, за винятком зв'язку Святослава Ігоревича з Малушею та шлюби Мстислава Володимировича з дочкою новгородського боярина Дмитра Завидича, які могли дозволити собі все, що завгодно, всі інші випадки – це шлюби новгородських князів, молодших в роді, які мали слабкі надії на уділ у володіннях династії і тому йшли на союз з лідерами боярсько-бюргерської олігархії, щоб мати можливість утриматися на новгородському престолі²⁰.

Версія про походження княгині Анни з волинських бояр без додаткової аргументації прийнята також О. Головком²¹ та іншими дослідниками.

Першим версію візантійського походження княгині висунув Й. Майлат²², але розгорнув та обґрунтував її М. Баумгартен²³. Він вважав, що вона була родичкою василевсів Ісаака II та Олексія III Ангелів, найпевніше дочкою Ісаака II від першого шлюбу, яку його друга дружина Маргарита-Марія, дочка угорського короля Бели III, разом з Олексієм III Ангелом, що узурпував трон, видала за галицько-волинського князя. Маргарита-Марія була сестрою короля Андрія II і він розглядав її пасербицю як свою племінницю. За таких

умов виглядає логічним звернення Анни в першу чергу до Андрія II і прийом королем Данила Романовича, “яко милого сина свого”. Версію М. Баумгартена прийняли В. Двожачек²⁴, Д. Швенніке²⁵, Л. Махновець (який висунув здогадки, що Анна могла бути дочкою Ісаака II від його другого шлюбу з Маргаритою-Марією²⁶, у такому разі Олексій III мав ще більше підстав видавати її за Романа, а Андрій II та Лешко Білий поважно трактувати княгиню і признаватися до родинних зв'язків з нею; Марія-Маргарита була видана за Ісаака II восени 1185 р., Анна могла народитися вже у 1187 р., у 2000 р. бути виданою за Романа, а у 1201 р. народити сина Данила), А. Свежавський²⁷, Л. Войтович²⁸ (на мій погляд версія М. Баумгартена з поправкою Л. Махновця дозволяє пояснити практично всі загадкові моменти пізніших подій: стає яснішою причина загибелі Романа – похід на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, який був одружений з Іриною, старшою дочкою Ісаака II Ангела, тобто сестрою Анни; з цим узгоджуються повідомлення цистеріанського абата Альберіка, а також гіпотези С. Томашівського, М. Кордуби, В. Пашута, Л. Махновця та ін.; можливо, вони навіть зустрічалися особисто: князь Роман Мстиславич пожертвував на честь св. Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів цього монастиря²⁹; від Гогенштауфенів могли бути

²⁴ Dworzaczek W. *Genealogia. Tablice*. Warszawa 1959, tabl.27.

²⁵ Schwennicke D. *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischer Staaten. Neue Folge*. Marburg 1984, t.2, tabl.136.

²⁶ *Літопис Руський*. Переклад і коментар Л. Махновця. Київ 1989, с.369.

²⁷ Świeżawski A. *Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*. Częstochowa 1990, s.31.

²⁸ Войтович Л. *Генеалогія династії Рюриковичів*. Київ 1990, с.114; Його ж. Зоря князя Романа. *Літопис Червоної Калини*. Львів 1991, № 2, с.32-35; Його ж. *Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів*. Київ 1992, с.86; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів 1996, с.37; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Таблиці*. Львів 1996, табл.17; Його ж. *Князівські династії...*, с.67, 71-72, 224, 376, 380-381, 402; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства, с.22-23; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень. *Пам'ять століть*. Київ 2002, № 5, с.37-38; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів 2003, с.24-25.

²⁹ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції в Галичі 19-21.08.1993 р.*, Львів 1993, с.116.

¹⁸ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.37.

¹⁹ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściławowicza. Slavia Orientalis*, 1982, s.117.

²⁰ Войтович Л. *Князівські династії...*, с.378-379.

²¹ Головка О.Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. Київ 2001, с.141-142.

²² Mailath J. *Geschichte der Magyaren*. Wien 1828, t.1, s.178.

²³ Баумгартен Н. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича. *Летопись Историко-Родословного об-ва в Москве*. Москва 1909, вып.1(17), с.3-45; Baumgarten N. *Op.cit.*, p.23, 26, 47.

запозичені ідеї “доброго порядку” – пропонувані Романом зміни системи успадкування князівських престолів, незважаючи на сумніви щодо вірогідності цього повідомлення В. Татищева, висловлені свого часу ще М. Грушевським³⁰ та недавно підтримані новою аргументацією О. Толочка³¹, і цю проблему не можна вважати вирішеною, аргументи прихильників вірогідності проекту Романа, Б. Рибаківа³², М. Котляра³³, П. Толочка³⁴, Л. Войтовича³⁵, О. Головка³⁶ та інших також досить вагомими; визнання княгині Анни військом, боярством, угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком Білим, її, незвична як для жінки, висока роль, яку можна порівняти хіба зі св. Ольгою, легко пояснити імператорським походженням; це могло бути і причиною спроб княгині правити самій, що, зрештою, і привело до її усунення на вимогу галицького боярства у 1211 р. і, напевно, схилює до чернецтва у 1219 р.), Е. Горанін³⁷ та М. Фонт³⁸. Не заперечував проти нього і О. Каждан, зауваживши тільки, що версія М. Баумгартена залишається гіпотезою³⁹, правда, як слушно зауважив

³⁰ Грушевський М.С. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев 1891, с.267.

³¹ Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. Київ 1995, № 6, с.22-36.

³² Рыбаков Б.А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. Москва 1963, с.163.

³³ Котляр М.Ф. *Данило Галицкий*. Київ 1979, с.21-22; Його ж. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков*. Киев 1985, с.120-121.

³⁴ Толочко П.П. *Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII-XIII веков*. Киев 1980, с.182-183.

³⁵ Войтович Л.В. *Генеалогія династії Рюриковичів...*, с.114; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів*, с.30, 51, 56; Його ж. *Князівські династії...*, с.377-378.

³⁶ Головка О.Б. *Князь Роман Мстиславич...*, с.167-168.

³⁷ *Latopis kijowski 1159-1198*. Przeł. i opr. E.Goranin. Wrocław 1988, tabl.8.

³⁸ Font M. *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezelek a keleti szlávok korai történetéből*. Pécs 1995, 73 old.

³⁹ Каждан А. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*. Red. O.Pritsak, I.Ševčenko. *Harvard Ukrainian Studies*. 1988-1989, t.12-13, p.424.

Д. Домбровський, російський візантиніст не був знайомий з аргументацією Г. Грالی⁴⁰.

Г. Гралья, підкріпивши новими аргументами версію прихильників візантійського походження дружини Романа, вважав, що другою дружиною Романа була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Єфросинія Каматерос була дружиною імператора Олексія III Ангела)⁴¹. Є сенс ще раз розглянути його аргументацію, як це зробив Д. Домбровський⁴², в контексті заперечень М. Котляра, опублікованих в його новіших працях:

1. Візантійській владі залежало на союзі з Романом Мстиславичем через загрозу половецько-болгарської коаліції. У похвалі князеві Романові, якою розпочинається Галицько-Волинський літопис, останній прославляється за свої подвиги у боротьбі з половцями, його заслуги ставляться на один щабель із заслугами Володимира Мономаха. Олексій III Ангел, який вів війну з іонійським султаном, котрому погрожували імператор Генріх VI, вимагаючи передачу земель від Діррахія до Фессалонік, венеціанський дож і папа Інокентій III, болгар та їхні союзники половці, просто не мав більше до кого звернутися, окрім Романа, оскільки, скинувши брата Ісаака II, він розірвав союз з Угорщиною. Шлюб Романа з дочкою Ісаака II не тільки давав Візантії надійного союзника проти половців, але й нормалізував її стосунки з Угорщиною. Цей шлюб міг бути наслідком угоди, укладеної посольством у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара, яке у середині 1200 р. бачив у Константинополі Добриня Ядрійкович, пізніший перемишльський єпископ⁴³. Сам факт цієї угоди Візантії з Романом сумнівів не викликає. Не заперечує її і М. Котляр, вважаючи, що така угода могла бути укладена навіть у 1197 чи 1198 рр.⁴⁴, що не можна виключати з огляду на намагання

⁴⁰ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.38.

⁴¹ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza. Slavia Orientalis*, 1982, s.116-123.

⁴² Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.38-39.

⁴³ Vernadsky G. *Relations byzantino-russes au XIII-e siècle. Bizantion*, 1927-1928, 4, p.269-279; Dąbrowska I. *Królów polskich relikwarz koronacyjny krzyża świętego. Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa 1991, s.85; *Лімоніус Руський...*, с.369.

⁴⁴ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії...*, с.82.

Романа оволодіти Галицьким князівством. Після успіхів Романа у боротьбі з половцями та здобуття Галича, наступна угода 1200 р. вже була скріплена шлюбом.

2. Після здобуття Галича, на який претендували угорці, Роман мусив і сам шукати тісних контактів з Візантією. Шлюб з дочкою Ісаака II та Маргарити-Марії Белівни найкраще вирішував цю проблему.

3. У 1198-1206 рр. константинопольським патріархом був Іоанн X Каматерос, сам Олексій III Ангел був одружений з Єфросинією Каматерос, родинні стосунки галицько-волинського князя з патріархом мали би вплинути на позицію київського митрополита, враховуючи, що київський князь Рюрик Ростиславич був одружений з половчанкою і спирався на союз з половцями. Цей основний аргумент Г. Граля досить непевний. Справді, розлучення Романа з Предславою Рюриківною було досить сумнівним з точки зору канонічних правил. Але патріарх Іоанн X як родич василевса Олексія III, виходячи з інтересів імперії, і так би надав князеві дозвіл на таке розлучення і вплинув би на позицію київського митрополита. Крім того, польський дослідник вважав, що княгиню звали Марією, а Анна – її чернече ім'я. Але дослідження пом'яників, зокрема Супральського, дозволяє припускати, що чернечим іменем княгині було ім'я Олена⁴⁵. І Мстислав Данилович скоріше мав на увазі хресне світське ім'я своєї бабусі⁴⁶.

4. Ще одним аргументом на користь Марії Каматерос Г. Граля вважав підтримку матері у справі коронації Данила Романовича з рук папи, бо серед прихильників візантійсько-римської унії були логофет Василь та друнгарій вігли Андронік Каматероси. Коронація Данила як короля Русі з рук папи була актом перш за все політичним: після невдачі спроби відродити Київську Русь як васала Золотої Орди, Данило Романович звернувся до Заходу, за допомогою якого сподівався звільнити державу від монгольської залежності. В такій ситуації, будучи непересічним політиком, Анна не могла не підтримати сина, незалежно від позиції своєї родини.

⁴⁵ Войтович Л. *Князівські династії...*, с. 69, 71-72; Його ж. *Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень. Пам'ять століть*. Київ 2002, № 5, с. 37-38.

⁴⁶ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії...*, с. 83.

5. Візантійський письменник Никита Хоніат, який не дуже цікавився руськими справами, ймовірно, черпав свої відомості про події на Русі від логофета Василя Каматероса. Так могло бути, але це нічого не доводить на користь Марії Каматерос. Микита Хоніат просто не міг не звернути увагу на князя, чия "богом призвана фаланга" врятувала столицю імперії⁴⁷.

6. Микита Хоніат титулує Романа Мстиславича титулом "igemon", тоді як київського князя Рюрика Ростиславича тільки "dieron". Але це тільки аргумент на користь версії шлюбу Романа з візантійською принцесою. В. Пашуто на підставі цього фрагменту вважав, що у Візантії визнали Романа Мстиславича великим князем⁴⁸, як визнали його великим князем у Новгороді⁴⁹.

7. На нехарактерні для Рюриковичів грецькі імена у дітей і внуків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев), першим звернув увагу М. Баумгартен. Г. Граля, слідом за ним підкреслив, що в родині Каматеросів були імена Василь, Роман, Лев, Іван, Михайло і Федір (ці імена зустрічаються у наступних поколіннях династії Романовичів). Це сильний аргумент, перш за все, на користь візантійського походження Анни, позаяк інакше не можливо пояснити, звідки раптом з'явилися серед Рюриковичів типово грецькі імена Данило, Саломея, Іраклій та Лев (появу інших імен ще можна аргументувати). Це визнав і М. Котляр⁵⁰.

8. Мовчання літописів можна пояснити тим, що Галицько-Волинський літопис, за 1199-1200 рр. не зберігся, а візантійські хроністи не виділяли шлюбів осіб, які не входили безпосередньо до складу династій василевсів (у даному випадку Марії Каматерос). Стосовно мовчання наших літописів, Г. Граля частково має рацію: київське літописання цього періоду, яке перебувало під патронатом Рюрика Ростиславича, звісток про Романа не подавало. Якщо у Романа був власний літописець, то він втрачений і від нього вціліла тільки похвала цьому князеві у складі Галицько-Волинського літопису. Вона не містить навіть побіжно подробиць діяльності князя, бо редактори цього не потребували. Попередній текст,

⁴⁷ *Nicetae Choniatae historia*. Ed. I. Bekker. Bonnæ 1835, s. 691-692.

⁴⁸ Пашуто В.Т. *Очерки...*, с. 193.

⁴⁹ Сказание архиепископа новгородського Антония (1200). *Палестинский сборник*. Санкт-Петербург 1899, т. 51, с. 15.

⁵⁰ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі...*, с. 83.

звідкіля, напевно, В.Татищев взяв інформацію про зовнішність та манери Романа та програму “доброго порядку”, а польські хроністи – відомості про репресії щодо галицьких бояр, містив інформацію про походи на Київ, ятвягів і половців, про переговори з Візантією і римським папою, передував цій похвалі. З різних причин цей текст не потрапив до Іпатіївського зведення⁵¹. Бурхлива епоха Ангелів, які привели Візантію до латинського завоювання, також дуже бідна на писемні пам’ятки.

Польська дослідниця Е.Домбровська, яка погоджується з версією Г. Грالی, серед польських коронаційних регалій знайшла речі візантійського походження, які могли туди потрапити після пограбування Казимиром III королівської скарбниці у Львові в 1340 р. У свою чергу, ці речі могли прибути у Галицько-Волинську державу з Візантії разом з дружиною Романа. Це також аргумент, тільки на користь візантійського походження дружини Романа.

Отже, можна констатувати, що Г.Гралья тільки підсилив версію візантійського походження другої дружини Романа, а його здогади стосовно Марії Каматерос не виглядають переконливими. Так завершує свій огляд Д. Домбровський⁵². І тут я повністю з ним погоджуюся. На підставі огляду стану дискусії важко прийняти, що “гіпотеза про візантійське походження матері Данила Галицького не витримує наукової критики”⁵³.

Дискусія триває, але поки не буде знайдено пояснення, звідкіля взялася ціла група грецьких імен у нащадків Романа, звідки ще могли потрапити до коронаційних регалій візантійські речі, а також цілий ряд інших співпадінь, випадковий характер яких малоймовірний, найбільш вірогідним виглядає візантійське походження Анни. Найпевніше, вона була дочкою василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III.

Маргарита-Марія народилася у 1175 р., восени 1185 р. вона була видана за василевса Ісаака II Ангела⁵⁴. Це була гарна і активна жінка, яка після осліплення та ув’язнення мужа у 1195 р.

⁵¹ Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства..., с.13.

⁵² Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.40.

⁵³ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі...*, с.88.

⁵⁴ Успенский Ф.И. *История Византийской империи*. Москва 2002, т.4, с.389-390; Дашков С.Б. *Императоры Византии*. Москва 1997, с.263.

не зійшла з політичної арени, і Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив з нею рахуватися. Ісаак II помер наприкінці січня 1204 р., повернувшись на трон у 1203 р. 2.06.1204 р. Маргарита-Марія вийшла заміж вдруге за одного з вождів хрестоносців Боніфація, маркграфа Монферрату, який при поділі Візантії отримав Фессалоніки, але прагнув здобути імператорську корону, однак загинув на війні з болгарським королем Калояном у 1207 р. Анна (якщо вона не була дочкою Ісаака II від першого шлюбу) могла народитися вже у 1187 р., але сумнівно, що це трапилося пізніше 1189 р. Г. Гралья датував її шлюб з Романом 1199 р., навряд чи цей шлюб відбувся пізніше 1200 р. За Галицько-Волинським літописом, після загибелі батька Данилові було чотири роки, тобто він народився у 1201 р. Проте немає впевненості, що цей запис не відноситься до 1206 р., коли почався похід на Галич Рюрика Ростиславича. Крім того, у волинській військовій “Повісті про битву на Калці”, яка включена до цього літопису, сказано, що Данилові було 18 років на час битви, тобто він народився не раніше 1204 р. Судячи з подробиць про хід битви, автором “Повісті” був її учасник, або особа, яка безпосередньо черпала інформацію від її учасника чи учасників. Отже, народження Данила Романовича в кінці 1201 р. або на початку 1202 р. (на свято Івана Хрестителя) не є таким вже певним. Данило Романович міг народитися на початку 1204 р., а Василько – у 1205 р. Точної дати ми так і не знаємо – це питання все ще залишається дискусійним.

Анна, як і її мати, була жінкою діяльною. Навіть у монастирі, куди вона пішла у 1219 р., можливо, під тиском бояр, княгиня не переставала брати участь у політичному житті. Монастир, у якому оселилася вдова Романа, очевидно, був у тодішній столиці її сина – Володимирі. У кінці 1253 р., коли коронувався її син, княгиня ще була живою і підтримувала свого сина у цій справі. Княгиня Олена, черниця, яка була на похороні Володимира Васильовича у 1288 р. і яку Л.Махновець вважав вдовою Романа Даниловича⁵⁵, напевно, була Анною-Оленою. Виходячи з цього, можна датувати її смерть 1289 р., коли внук Мстислав і поставив на її могилі каплицю Іоакима

⁵⁵ *Літопис Руський*. Переклад і коментар Л.Махновця. Київ 1989, с.444.

та Анни⁵⁶. Тоді матері короля Данила було б 100-102 роки. З огляду на те, що її сини та онуки прожили багато років, у цьому немає нічого неможливого. Д. Домбровський, виходячи з останньої згадки про дружину Романа, датує її смерть часом після 1253 р.⁵⁷, і це цілком слушно. В нашій історії ця жінка, безперечно, відіграла видатну роль.

⁵⁶ Войтович Л. *Князівські династії..*, с.224; Його ж. *Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень..*, с.37-38.

⁵⁷ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów..*, s.43-44.

ПАРАДИГМА РОМАНА В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ ТА ГАЛИЧИНИ XIII ст.

19 червня 1205 р. біля польського міста Завихоста загинув володар могутньої Галицько-Волинської держави князь Роман Мстиславич¹. З життя пішла яскрава політична постать, діяльність якої протягом багатьох років впливала не тільки на розвиток давньоруських земель, але й багатьох інших країн і народів Східної та Центральної Європи. Відбиттям цього у певній мірі є велика увага до діяльності цього володаря не тільки з боку давньоруських, але і західноєвропейських та візантійських авторів.

Ясна річ, що загибель володаря неоднаково сприймалася в різних країнах. Для півдня Русі вона стала справжньою катастрофою, початком нового витка удільної роздробленості, причому, що найбільш драматично, напередодні події загальносвітового значення – вторгнення полчищ монгольських ханів у Східну та Центральну Європу.

Останній похід галицько-волинського князя викликав справжній шок у польському суспільстві. Тут раптова кончина Романа сприймалася як справжнє чудо для поляків. Тому не випадково саме в Польщі ці події стали досить часто обростати різного роду епічними розповідями. Під впливом фольклорних пам'яток з легендарними описами Романа в епічних творах середньовічних хроністів з'являлося все більше і більше деталей про "славну битву" під Завихостом². Ян Длугош згадував після докладного опису "битви" ще тричі про смерть Романа³, а Мацей

¹ Про обставини загибелі Романа див.: Головка О.Б. Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ 1991, вип.1, с.5-8; Пшик В. Трагедія під Завихостом 1205 року. *Республіканець*, 1993, №3, с.22-27.

² "Великая хроника" о Польше, Руси и ее соседях XI – XIII вв. Москва 1987, с.145 (підготувала Н.І.Щавелева).

³ Długosz J. *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. Warszawa 1973, т.5-6, s. 162-164.